

Досвід моделювання аспектуальної парадигми полісемічного дієслова

МИКОЛА КАЛЬКО, ВАЛЕНТИНА КАЛЬКО*

Кафедра українського мовознавства і прикладної лінгвістики, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького, бульвар Т. Шевченка, 81, UA-18000 Черкаси, Україна

Received: 24 January 2021 • Accepted: 6 April 2021

© 2021 Akadémiai Kiadó, Budapest

АНОТАЦІЯ

У статті на матеріалі одного з багатозначних дієслів сучасної української літературної мови унаочнено можливість, доцільність та ефективність застосування об'єктивістського підходу до опису категорій аспектуальності та виду, що акцентує увагу на залежності оцінки внутрішньочасового характеру ситуації від онтологічної специфіки екстралінгвальних корелятивів дієслова, визначальної для способу їхньої мовної категоризації і неодмінно передбачає передовсім розмежування граматичного (категорії виду) та лексичного (аспектуальні класи) компонентів аспектуальності. Доведено, що такий підхід дає змогу, використовуючи відповідний дослідницький інструментарій (у цій розвідці – комплексна аспектологічна діагностика), створити об'єктивну, укладнену, а не спрощену, схематичну модель аспектуальної парадигми полісемічного дієслівної лексики.

Аспектуальну макропарадигму конституюють: 1) аспектуально-лексична мікропарадигма, яку наповнюють аспектуально-лексичні класи: термінативний, активітивний, стативний, евентивний, релятивний; 2) аспектуально-граматична парадигма, що об'єднує аспектуально-граматичні класи: імперфективи-партнери, перфективи-партнери, imperfectiva tantum, perfectiva tantum, біаспективи; 3) аспектуально-прагматична парадигма, що інтегрує конкретно-видові функції, зокрема прогресивну, ітеративну, preasens historicum, конкретно-фактичну тощо; 4) аспектуально-дериватологічна мікропарадигма, яка консолідує акціональні підкласи (традиційні роди, чи способи дії) як морфолого-словотвірні префіксальні, суфіксальні, конфіксальні деривати: атенуативи, дистрибутивни, дуративи, пердуративи, сатуративи, семульфактивни, кумулятивни, редуплікативи тощо.

На особливу увагу заслуговують у цьому дослідницькому контексті безпрефіксні імперфективи з дифузною семантикою. Комплексна аспектологічна діагностика таких дієслів дає змогу виявити

* Corresponding author. E-mail: mkalko@ukr.net

всі тонкощі аспектуальної «палітри» дієслівного полісеманта. Зокрема, моделювання аспектуальної макропарадигми полісемічного дієслова *рвати* засвідчує наявність у його аспектуально-лексичній мікропарадигмі семантем, що належать до п'яти різних аспектуальних класів: термінативів, активітивів, евентивів, стативів і релятивів. Аспектуальний клас визначає відповідний тип аспектуально-граматичної, аспектуально-прагматичної, аспектуально-дериватологічної мікропарадигми: скажімо, термінативам притаманні суто видове, функціонально-видове й акціональне партнерство, прогресивна функція. Термінативними є одинадцять семантем, що відображають агентивні подієспрямовані процеси. Активітиви, евентиви, стативи та релятиви мають свою специфіку, яка описана у статті.

Усебічне дослідження закономірностей категоризації аспектуальної семантики на засадах об'єктивістського підходу із застосуванням комплексної аспектологічної діагностики уможливує виявлення всього спектра аспектуальних характеристик дієслівної лексики й найтонших нюансів її аспектуальної поведінки, а отже, об'єктивне моделювання аспектуальної парадигми.

КЛЮЧОВІ СЛОВА

аспектуальна макропарадигма, аспектуально-лексична мікропарадигма, аспектуально-граматична мікропарадигма, аспектуально-прагматична мікропарадигма, аспектуально-дериватологічна мікропарадигма, аспектуальний клас, акціональний підклас, аспектуальне партнерство

Загальновідомо, що категорія виду серед основних граматичних категорій дієслова є чи не найскладнішою та найдискусійнішою. Її називають «легендарною», «фатальною», «ареною боротьби лексики й граматики», порівнюють зі «складним клубком питань», «густим лісом проблем» (КАРПУХИН 2008: 3).

Як було неодноразово підкреслено в багатьох аспектологічних працях, складність дослідження категорії виду (і ширше – категорії аспекту, чи аспектуальності) полягає в багаторівневому характері її змісту. Тому не дивно, що в останні десятиліття центральне місце у вивченні цієї категорії посідають питання, пов'язані саме з семантичним змістом самої категорії, а також зі значеннями, що виникають унаслідок взаємодії видових форм і того чи того типу контексту. Однією з основних причин постійного дослідницького невдоволення через відсутність адекватного наукового опису категорії виду є, на нашу думку, суб'єктивне намагання втиснути його в жорсткі й стерильні морфологічні рамки, абстрагуючись від усього його об'єктивного багаторівневого семантичного обшару.

З огляду на це, метою нашої статті є застосування об'єктивістського підходу до опису категорії аспектуальності назагал та категорії дієслівного виду зосібна, що акцентує увагу на залежності оцінки внутрішньочасового характеру ситуації від онтологічної специфіки екстралінгвальних корелятивів дієслова, визначальної для способу їхньої мовної категоризації, і неодмінно передбачає розмежування аспектуально-лексичного (аспектуальних класів), аспектуально-граматичного (категорії виду), аспектуально-дериватологічного (акціональних підкласів, або родів дієслівної дії) та аспектуально-прагматичного (конкретно-видові функції) компонентів аспектуальності як макрокатегорії. Це, зі свого боку, дає змогу, застосовуючи відповідний дослідницький інструментарій, відтворити об'єк-

тивну, укладену (а не схематичну, поверхову, спрощену) аспектуальну парадигму багатозначної дієслівної лексеми.

Чільним із дослідницьких орієнтирів у галузі дослідження аспектуальності як універсальної категорії та слов'янського виду як ідіотнічної категорії є проблематика конференцій, які проводить Комісія з аспектології Міжнародного комітету славистів. Зокрема, четверта конференція «Семантичний спектр слов'янського виду», що проходила в Гетеборзькому університеті (Швеція) з 10 до 14 червня 2013 року, мала на меті продовження обговорення аспектуальної семантики в ракурсі всього «семантичного спектру виду» (терміносполука Ю. Маслова). Чи не найактуальнішим напрямом для наукової полеміки задекларовано проблему співвідношення системи й середовища в сфері видових значень, що передбачає дослідження взаємодії категорійного значення виду й контексту для виявлення: 1) аспектуальної специфіки семантичних класів дієслів; 2) особливостей взаємодії виду й лексичного значення окремих дієслів; 3) взаємозалежності родів дієслівної дії з лексико-граматичними розрядами граничних vs. неграничних дієслів (СССВ 2013: 13–14).

Рівень сучасних загальнотеоретичних і аспектологічних досліджень уможливило здійснення комплексно-інтеграційного аналізу аспектуальності й виду. Урахування української традиції вивчення виду першої половини ХХ ст., аспектологічних здобутків української формально-граматичної думки середини ХХ ст., загальнотеоретичного й аспектологічного доробку української функційно-категорійної граматики, загальнонаукової теорії взаємодії системи й середовища та її лінгвістичної інтерпретації, теорії функційно-семантичних полів (О. Бондарка та його послідовників) загалом та поля аспектуальності зосібна, концепції аспектуальних класів Ю. Маслова, лінгвофілософської теорії дієслівних класів З. Вендлера, двокомпонентної теорії виду уможливило створення аспектологічної концепції, основними складниками якої є, з одного боку, багатокомпонентна модель аспекту (виду), наріжні камені якої – аспектуальні класи як регулятори видової поведінки дієслова, а з другого – інструмент дослідження цих класів і того впливу, який вони мають на вид, – комплексна аспектологічна діагностика (Калько 2009).

Роботи Ю. Маслова (МАСЛОВ 1948) та З. Вендлера (VENDLER 1967) заклали підмурівок об'єктивістського підходу (термін Дж. Лайонза – Лайонз 2003: 338) до досліджень аспекту, зокрема, втіленого у двокомпонентну теорію виду – аспектологічну концепцію, зачинателем якої вважають американську лінгвістку К. Сміт, працям якої притаманний системний підхід до дослідження виду зосібна й аспектуальності загалом, що передбачає дихотомію: з одного боку, віртуальну універсально-граматичну схему аспектуальності, ізоморфну для всіх мов світу, а з іншого – ідіотнічні конкретно-мовні варіанти її реалізації. Двома універсальними компонентами всіх аспектуальних систем є ракурс і ситуаційний тип, між якими наявні певні співвідношення на різних мовних рівнях, передовсім морфемно-морфологічному, лексико-семантичному, синтаксичному, дериватологічному. Ракурсами є перфектив, або доконаний вид, та імперфектив, або недоконаний вид. Вони відображають, мов об'єктив фотоапарата, ситуацію загалом або лишень один із її можливих фрагментів. Дія, процес, стан, подія становлять ситуаційні типи, що специфікують внутрішньочасовий характер відображуваних дієсловом ситуацій. Ракурси – це не що інше, як аспектуальні грами, а ситуаційні типи – аспектуально-семантичні класи дієслів (Сміт 1998: 404–406). Застосування цієї теорії, представленої зокрема в роботах В. Броя, М. Гіро-Вебер, А. Залізняка, Б. Комрі, Ф. Леманна, Х. Р. Меліра, О. Падучевої, А. Па-

зельської, Г. Руддена, С. Татевосова та ін., уможливило підхід до вивчення аспектуальної системи українського дієслова як двоєдиного феномена: з одного боку, граматичної, а з іншого – лексичної аспектуальності. Двокомпонентна теорія виду, по суті, і є реалізацією об'єктивістського підходу до опису аспектуальності й виду, який на протизагаду суб'єктивістському акцентує увагу не так на погляді мовця на внутрішньочасову структуру процесуальної ознаки, на його аспектуальній оцінці ситуації, як на залежності цього погляду, цієї оцінки від онтологічної специфіки процесу, на глибокій закоріненості категорії виду у відображеній у лексичному значенні дієслів онтології позамовних явищ (дій, процесів, станів, відношень, властивостей, подій тощо).

Якраз головним дослідницьким імперативом об'єктивістського підходу є потреба аспектологічного аналізу всього спектра словозначень відповідного дієслова, оскільки аспектуальність та вид зорієнтовані не на всю дієслівну лексему, а на кожну її семантему (лексико-семантичний та контекстуальний варіанти). Неврахування цього чинника, на нашу думку, є чи не основною причиною гострої полеміки навколо багатьох аспектологічних проблем, породжених намаганням втиснути вид у певні жорсткі категорійні рамки без урахування впливу на видову поведінку дієслова різнорівневих факторів. Як зауважує В. Плуґнян, «конфлікт між „індивідуалізмом“ лексики й „всеосяжністю“ граматики – неодмінний наслідок обов'язкового характеру граматичних протиставлень, але, ймовірно, саме аспект (через його найбільшу семантичність) доводить цей конфлікт до найбільшої гостроти» (Плуґнян 1998: 30).

Безперечно, проблема тісного зв'язку системи (категорії виду) із середовищем (передовсім – лексичною семантикою та синтаксичним контекстом) не могла залишитися поза увагою в лінгвоукраїністиці, її відображено зокрема в працях В. Русанівського, А. Грищенко, І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка, О. Бондаря, С. Соколової, В. Барчука та ін. Однак як об'єктивістський підхід загалом, так і проблему взаємодії категорії виду із внутрішнім та зовнішнім контекстами, окреслено лише в загальних рисах, що переконує в перспективній потребі глибокого лінгвістичного вивчення механізму взаємодії системи й середовища в царині категорії виду українського дієслова.

У ракурсі виявлення аспектуальних парадигм як спектра значень, що належать до різних аспектуально релевантних лексичних класів дієслів, кожна полісемічна дієслівна лексема потребує скрупульозного аспектологічного «обстеження», застосування комплексної аспектологічної діагностики, яка уможливило відтворення індивідуального аспектуального «портрета» багатозначного дієслова, до того ж, не абстрактно-віртуального, а актуально-реального, динамічного, що унаслідок впливу лінгвального й екстралінгвального докілья на його видову поведінку, зокрема кореляційний (відсутність чи наявність видових партнерів-корелятивів, а за наявності – тип видового партнерства: передовсім суто видового чи функційно-видового), акціональний (відсутність чи наявність, а відповідно – і спектр, акціональних дериватів – традиційних родів дієслівної дії) та функційний (спектр конкретно-видових функцій) потенціал (Калько 2013).

Основними, визначальними для видової поведінки дієслова, складниками аспектуальної парадигми є аспектуальні класи («характери дієслівної дії» (Ю. Крижаніч, О. Ісаченко, О. Горбова), «аспекти дії» (А. Загнітко), «аспектуальні поля» (О. Бондар), «акціональні гешталти» (Ф. Леманн), «акціональні класи» (О. Горбова) «способи дієслівної дії» (Ю. Маслов, О. Бондарко, М. Шелякін, А. Грищенко, С. Соколова) «роди дієслівної дії» (В. Русанівський, К. Городенська), що постають у контексті нашого дослідження як

аспектуально орієнтовані прихованограматичні, або лексико-граматичні, класи, які мають вплив на граматичну царину виду, імпліцитно регулюючи аспектуальну поведінку (передовсім корелятивну здатність, акціональний та функційний потенціал) дієслів. На ґрунті українського дієслова вони утворюють п'ятикомпонентну систему: 1) термінативи, або здійсненники; 2) активітиви, або діяльники; 3) стативи, або станівники; 4) евентиви, або подійники, 5) релятиви, або відносники. Аспектологічний аналіз дієслівної лексики сучасної української мови засвідчує, що термінативність, активітивність, евентивність, стативність і релятивність – аспектуальна характеристика не дієслова загалом, а кожної його семантими зосібна, яка залежить від конкретної реалізації валентного потенціалу предиката, чітко визначеного семантичного наповнення аргументів, передовсім суб'єкта, об'єкта, темпоратива, локатива, зрештою, широкого контексту (Калько 2013).

Із погляду виявлення аспектуальної макропарадигми особливої уваги заслуговують безпрефіксні імперфективи з дифузною семантикою (*бити, в'язати, драти, колоти, крутити, ламати, палити, рвати, різати, рубати* тощо). Це засвідчує, зокрема, дослідження мотиваційної співвідносності та префіксальної дивергенції дієслова *різати* у роботі С. Соколової (Соколова 2003: 45–49, 55–61). Комплексна аспектологічна діагностика таких дієслів дає змогу виявити всі тонкощі аспектуальної «палітри» дієслівного полісеманта. Об'єктом нашого дослідження послугувала одна з таких лексема – *рвати* як «поліпрефіксальний» (ЯСАИ 1997: 75) корелятивний комплекс, до складу якого, з одного боку, належать безпрефіксні імперфективи з дифузною семантикою, що уможлиблює їхню корелятивну видову співвіднесеність із кількома префіксальними перфективами, які, зі свого боку, корелюють зі вторинними імперфективами.

Комплексний об'єктивістський підхід до дослідження виду й аспектуальності на матеріалі полісемічних дієслів передбачає моделювання аспектуальної макропарадигми, яку конституують: 1) аспектуально-лексична мікропарадигма, наповнювана аспектуально-лексичними класами: термінативним, активітивним, стативним, евентивним, релятивним; 2) аспектуально-граматична мікропарадигма, що об'єднує аспектуально-граматичні класи: імперфективи-партнери, перфективи-партнери, *imperfectiva tantum*, *perfectiva tantum*, біаспективи; 3) аспектуально-прагматична мікропарадигма, що інтегрує конкретно-видові функції, зокрема прогресивну, ітеративну, *preasens historicum*, конкретно-фактичну тощо; 4) аспектуально-дериватологічна мікропарадигма, яка консолідує акціональні підкласи як морфолого-словотвірні префіксальні, суфіксальні, конфіксальні деривати: атенуативи, дистрибутиви, дуративи, пердуративи, сатуративи, земельфактиви, кумулятиви, редуплікативи тощо.

Зокрема, комплексна аспектологічна діагностика дієслова *рвати* засвідчує, що термінативними є одинадцять семантем, що відображають агентивні подієспрямовані процеси. Зважаючи на те, що події, досягнуті внаслідок їхнього здійснення, позначають перфективи з одинадцятьма різними префіксами (*ви-, віді-, зі-, на-, наді-, обі-, пере-, ніді-, по-, про-, розі-*), доцільно виокремити щонайменше одинадцять термінативів, десять із яких (крім *рвати vs. порвати*) функціують у складі видових трійок: перфективи перебувають у відношеннях суто видового партнерства з двома синонімічними імперфективами: з одного боку, безпрефіксним, від якого вони утворені, а з іншого – із суфіксальним дериватом, утвореним від них унаслідок вторинної імперфективації:

1) *рвати* – *вирвати* – *виривати*: *рвати* (процес) 'висмикувати, витягати що-небудь звідкись; виривати'; *вирвати* (подія): «Він так воює, як зуби *рве* і мерців *поре*, – щоби

скорше» (Б. Лепкий); *виривати* (процес): «Вони вдвох з матір'ю той хрест важкий вертали, з могили батюшчиної *вириваючи*, а хрест не піддавався, наче батюшка з могили не віддавав хреста, обома руками тримаючись, а таки *вирвали* хрест із чіпких батюшчиних рук» (Є. Гуцало);

2) *рвати – відірвати – відривати: рвати* (процес) 'тягнути, смикаючи, відділяти, відокремлювати частину від цілого; відривати': «А так, – відповів. – Наше життя як мотузок: зверху відірветься, то ми знизу *рвемо* й доточуємо» (Є. Гуцало); *відірвати* (подія): «Розривняв перший постер. Приклав його до стіни. Притримуючи аркуш ліктем, руками *відірвав* шмат клейкої стрічки» (М. Кідрук); *відривати* (процес): «Щоночі, зачувши дванадцять глухих ударів, *відривав* листок календаря і думав: одним днем менше» (Х. Л. Борхес, пер. С. Борщевський);

3) *рвати – зірвати – зривати: рвати* (процес) 'відокремлювати, відділяючи від стебла, кореня; обламувати, ламати стебла; зривати'; *зірвати* (подія): «Зачекайте, – сказала вона. – Я *зірву* вам вишень. – Скочила з доріжки і стала *рвати* обома руками» (Б. Харчук); *зривати* (процес): «Я машинально *зриваю* цвіт яблуні і прикладаю холодну од роси квітку до лица» (М. Коцюбинський);

4) *рвати – надірвати – надривати: рвати* (процес) 'відривати частину чого-небудь, здебільшого про конверт, пакет тощо; надривати': «[Мак-Мелоні:] (лихоманково *рве* конверт) Лимонадничати не вмю! (Читає)» (Ю. Яновський); *надірвати* (подія): «Конверт був заклеєний грубо і густо чимось схожим на світлий сургуч, щоб не шукати неприємнішого порівняння. Шлойма просто *надірвав* його по короткому краю» (О. Ірванець); *надривати* (процес): «Дівчина *надриває* конверт і витягає з нього листа» (В. Гук);

5) *рвати – нарвати – наривати: рвати* (процес) 'рвучи, збирати яку-небудь кількість чогось'; *нарвати* (подія): «Та й *нарви* кропу і вишневого листя. Та не сотай огірчиння, але *рви* біля самого огудиння» (В. Стефанік); *наривати* (процес): «Гармаші *наривали* червоних маків повні жмені, часом дарували їх зустрічним дівчатам і дітям і тишилися самі, як діти, на лоні рідної, прекрасної природи» (І. Багрянний);

6) *рвати – обірвати – обривати: рвати* (процес) 'знімати, зривати плоди': «*Рвала* собі Ярина горіхи мовчки» (Леся Українка); *обірвати* (подія): «Мотря знов ганяла Лаврінових дітей з свого города ломакою, доки груші зовсім не *обірвали* то Мотрині, то Лаврінові діти» (І. Нечуй-Левицький); *обривати* (процес): «Ходить дівчина в садочку, / Терен *обриває*; / Терен рученьки їй коле, / Аж кров виступає» (Я. Щоголев);

7) *рвати – перервати – переривати: рвати* (процес) 'ривком, силою розділяти що-небудь навпіл, на частини': «Прокинулися тоді їхні замордовані душі і почали вони бити й *рвати* на собі кайдани» (А. Кащенко); *перервати* (подія): «Але сей біль *перервав* кайдани гріха, і він пізнав, що він є мертвим» (Із часопису); *переривати* (процес): «Тимчасова бездіяльність людини *перериває* ланцюг, який визначає взаємозалежність високої кваліфікації, рівня підготовки фахівця та його здатності до самореалізації у складних економічних умовах» (Із часопису);

8) *рвати – підірвати – підривати: рвати* (процес) 'підривати, висаджувати в повітря': «Колись тут камінь на залізницю добували, *рвали* його динамітом і скочували в долину» (У. Самчук); *підірвати* (подія): «Він *підірвав* в останню хвилину понтонний міст і потопись у Прип'яті ворожі танки» (В. Лисенко); *підривати* (процес): «Що він робив такого, що можливо робити лише на війні: один раз ходив на стежу, один день копав шанці, один раз *підривав* міст» (Т. Прохасько);

9) *рвати* – *порвати* – *поривати*: *рвати* (процес) ‘припиняти, порушувати, розривати стосунки з кимось, зв’язки з кимось, чимось’: «Семен Яремченко народився в Григорівці і з цим селом ніколи не *рвав* своїх зв’язків» (Д. Бедзик); *порвати* (подія) – *поривати* (процес): «*Порвати* ви б не могли безкарно для обох, та й нема рації *поривати*» (Леся Українка);

10) *рвати* – *прорвати* – *проривати*: *рвати* (процес) ‘сильним натиском, напором руйнувати що-небудь’; *прорвати* (подія): «Вони *прорвали* вали? – Ні, княже, вони не *прорвали* валів, боюсь, що їх *рватимуть* з двох боків» (С. Скляренко); *проривати* (процес): «Щоб не *проривала* вода греблі, не знесла млина під час повені; мусив знати ще багато інших тонкощів мірошницької справи» (І. Котляревський);

11) *рвати* – *розірвати* – *розривати*: *рвати* (процес) ‘різкими рухами, ривками розділяти на частини, шматки; розривати’; *розірвати* (подія): «Далі бере тетрадки шкільні, щоденники, подивиться, *розірве* та й кине, та й кине до печі. Батько ввійшов. – Нащо ти *рвеш*? – до неї. – Воно б же здалося на віщо» (А. Тесленко); *розривати* (процес): «[Храпко:] Що ще за повістка? Тьфу! (*Розрива* її, кида і плює)» (Панас Мирний).

Коло термінативних семантем можна розширити з огляду на багатозначність видових партнерів у межах того самого префікса, пор.:

12) *рвати* – *перервати* – *переривати*: *рвати* (процес) ‘різко зупиняти, переривати кого-небудь, змушуючи замовкнути’: «А це кого ти привів? – спитався той, кого звали пан Підотаманчий, *рвучи* розмову про фортуна в самім зародку» (Г. Осьмачка); *перервати* (подія): «Потоцький рухом руки *перервав* мову Корицькому. – Знаю, знаю, ну й що?» (Ю. Радзикович); *переривати* (процес): «*Переривала* відповідь на півслові, цілувала» (Н. Королева).

Частина наведених вище ілюстрацій репрезентують один із ефективних прийомів комплексної аспектологічної діагностики – методику нативно-корелятивних дискурсів – вилучених із текстів речень або мінімальних фрагментів, які нативно («за природою») відображають ситуації, яким притаманний цілісний внутрішньочасовий контур, що досягнуто завдяки поєднанню в тому самому контексті обох видових партнерів: імперфектива й перфектива, пор. *рвати* – *порвати*: «Від часу Шевченкового „Поховайте та вставайте, кайдани *порвіте*“ Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої, хворої дівчини. Правда, українські епігони Шевченка не раз „*рвали* кайдани“, віщували „волю“, але се звичайно були фрази, було пережовування не так думок, як поетичних зворотів і образів великого Кобзаря» (М. Мороз).

Незаперечним каноном суто видового партнерства (традиційної «суто видової парності») – однієї з найбільш характерних рис термінативного аспектуального класу є «критерій Маслова» (Маслов 1948: 307) як тест на можливість транспозиції перфективної конструкції минулого часу в імперфективну конструкцію теперішнього історичного за умови незмінності лексичної семантики. Основним діагностичним контекстом тут слугує теперішній історичний час (*praesens historicum*) – наратив, що передбачає «занурення» оповідача в минуле, своєрідне «оживлення» колишніх подій, інтерпретацію їх як актуальних, таких, що ніби відбуваються перед очима спостерігача. Це може бути досягнуто шляхом заміни форми минулого часу на форму теперішнього, а отже, і дієслів доконаного на дієслова недоконаного виду, пор.: *розірвати* – *рвати* [розривати]: «Потім я вхопила конверт і *розірвала* його» (В. Симоненко) і «Ось вона хапає конверт і *рве* [розриває] його» (трансформація).

Крім теперішнього історичного, визнаним у сучасній аспектології діагностичним контекстом для термінативів є теперішній сценічний ремарок, напр.: «[Герасим:] Куме! Я подарую вам ті сто рублів! (Виймає запродажню і *рве*.) От вам запродажня!» (І. Карпенко-Карий), де ремарка діагностує суто видове партнерство термінативів *рвати* – *порвати*: «Вийняв запродажню і *порвав*».

Аспектуальну синонімію безпрефіксного й суфіксального імперфективів підтверджує їхня взаємозамінність у тексті, пор.:

1) «Жінка качани ламає, чоловік стебла *вириває* [рве] та на купку складає, щоб на зиму стіни дачі утеплити» (Л. Нестеренко-Ланько);

2) «Вона *відриває* [рве] клаптик газети, крадеться до дідуся і легенько проводить йому біля вуха» (В. Бережний);

3) «Кармель теж, поруч з нею йдучи, зілля *зриває* [рве] та дівчині подає, а дівчина бере – і усе Кармель питає її про життя та про биття» (Марко Вовчок);

4) «Йому весело. Навколо квіти. *Нариває* [рве] великий пучок і несе матері» (У. Самчук);

5) «Сидить на поріжку і *обриває* [рве] пелюстки на ромашці, шепочучи: „Є – нема, є – нема, є...“» (Г. Тютюнник);

6) «*Переривала* [рвала] відповідь на півслові, цілувала» (Н. Королева);

7) «Це те саме, якби запідозрити когось у тому, що він, аби викликати паніку, *підриває* [рве] в кратерах вулканів атомні бомби, і тим викликає їхні виверження» (В. Положий);

8) «Письменникові, на мою думку, не слід закопуватися виключно в свою роботу, робитись узким професіоналом. Щоб не *поривати* [рвати] зв'язків із живим життям, треба працювати в іншій професії» (С. Васильченко);

9) «Вона тільки те приховала від Честі, що інколи її жебоніння переходить у страшенне ревісько, і тоді вона *прориває* [рве] греблі, затоплює села і навіть міста, розтרוщує на друзки найбільші кораблі» (І. Корунець);

10) «Алекс скидає його руку з плеча. Томас хитає головою, *розриває* [рве] папери та іде з кімнати» (О. Лук'яненко);

11) «Від Софочки – скрикує дружина, зразу ж нетерпляче *надриває* [рве]: його [конверт]» (М. Стельмах).

Поряд із заміною префіксального імперфектива на безпрефіксне дієслово недоконаного виду, цілком можливою є і зворотна заміна, пор.:

1) «Зухвало *рве* [вириває] він з рук моїх обороть / І мчить мене простісінько до кручі» (Ф. Петрарка, пер. А. Перепадя);

2) «Дівка ходила до Сули прать. Стала іти додому, а жаба нагнала та в литку вп'ялась. Мати *рвала*, *рвала* [відривала, відривала] – ніяк не одділить тієї жаби» (О. Таланчук);

3) «Інколи спинялася, зі стогоном згиналася й *рвала* [зривала] травину, квітку чи бадиля» (Вал. Шевчук);

4) «Семен Яремченко народився в Григорівці і з цим селом ніколи не *рвав* [поривав] своїх зв'язків» (Д. Бедзик);

5) «Навіть вода, насильно зупинена, *рве* [прориває] греблі, руйнує загати і скелі! Треба знайти природний вихід з тісних берегів життя» (О. Бердник).

Термінативні ж суто видові партнери *рвати* (процес) 'порушуючи цілісність чого-небудь, різким рухом розділяти його на частини' – *порвати* (подія): «Це неможливо, це прямо трагічно; треба ту шовкову нитку якнайскорше *порвати*, щоб вона не обснувала його,

як павук... *Рвати, рвати!*...» (Б. Лепкий) з огляду на відсутність префіксального імперфектива **поривати*, перебувають поза межами видових трійок.

Визначальною рисою аспектуально-прагматичної мікропарадигми термінативів є притаманність прогресивної функції, що полягає у відображенні конкретного процесу, пор.: «Від „монопольки“ уява Флора розбурхалася: він бачив перед собою Густю, що *рвала* в полі маки» (М. Малиновська), що підтверджує можливість актуального діалогу: відповіді на запитання: «Що вона в цю мить робить? – *Рве* в полі маки».

Аспектуально-дериватологічна парадигма термінативного дієслова *рвати* передбачає акціональне партнерство. Здебільшого це лексикографічно не зафіксовані префіксальні словозначення, тому більшість із них підтверджені ілюстраціями авторів статті (вони позначені символом *), що засвідчують їхню потенційну можливість. Зокрема, термінативній семанті дієслова *рвати* 'відокремлювати, відділяючи від стебла, кореня; обламувати, ламати стебла; зривати' притаманні такі види акціонального партнерства:

1) термінативно-редуплікативне: *рвати* – *попорвати* 'рвати багато разів, тривалий час': «[Микола:] Зовсім мене доклати хочеш? От же не діждеш! (Вириває йому з рук папір і *рве* на кусні.) На, маєш, маєш, маєш!» (І. Франко); «Не думаю, Тодосю, що в тих паперах є щось особливе, – сказала Уляна Григорівна. – Та й діти їх немало *попорвали*» (Вал. Шевчук);

2) термінативно-делімітативне: *рвати* – *порвати* 'рвати упродовж короткого часу, трохи': «Дівчина, *рвучи* яблука, не поспішала: *порве* трохи – перепочине, *порве* – перепочине» (*);

3) термінативно-пердуративне: *рвати* – *прорвати* 'рвати упродовж тривалого часу': «Сьогодні перед нами стояло завдання: *рвати* яблука. Цілий день *прорвали*, але норми так і не виконали» (*);

4) термінативно-фінитивне: *рвати* – *відірвати* 'перестати рвати з огляду на старечий вік': «Дідусю, яблука так високо, що ми не дістанемо *рвати*, допоможіть. – Я вже, дитино, своє *відірвав*» (*);

5) термінативно-сатуративне: *рвати* – *нарватися* 'багато рвучи, дуже стомитися': «Сьогоріч *рвали* у фінської фермерки полуниці. Я так їх *нарвалася*, що дивитися на них не можу» (*);

6) термінативно-пейоративне: *рвати* – *дорватися* 'багато рвучи, доводити себе до неприємних наслідків': «Цілий тиждень без вихідних *рвучи* полуниці, *дорвався* до того, що без болю в спині не міг зігнутись-розігнутись» (*);

7) термінативно-комплетивне: *рвати* – *дорвати* 'рвати додатково до досягнення якої-небудь межі': «Щось ти *рвав*, *рвав* ті яблука, а ящик неповний. *Дорви*, будь ласка» (*);

8) термінативно-інтенсивне: *рвати* – *рвонутти* 'різко відокремити, відділити від стебла, гілки': «Яблука *рвати* було легко, хоч іноді треба було й гарно *рвонутти*» (*).

Водночас, слід відзначити й регулярну роль полісеманта *рвати* як твірного дієслова в процесі формування аспектуально-акціональних ланцюжків на зразок: первинний безпрефіксний імперфектив (видовий партнер) – префіксальний перфектив (видовий партнер) – вторинний імперфектив (видовий партнер) – поліпрефіксальний перфектив (акціональний партнер: дистрибутив-кумулятив), напр.:

1) *рвати* (зуби) – *вирвати* – *виривати* – *повиривати*; напр.: «Щоб тобі *повиривали* всі зуби, а один залишили, аби ніколи не забув, що то є зубний біль» (Прислів'я);

2) *рвати* (листочки) – *зірвати* – *зривати* – *позривати*: «З дерев *позривали* всі бруньки і молоді листочки. Все це варили, правда, без соли» (С. Шнерх);

3) *рвати* (троянди) – *нарвати* – *наривати* – *понаривати*: «Вінок сплела йому з троянд і все тіло цвітом засипала, що вдвох *понаривали*» (Дж. Бокаччо, пер. М. Лукаш);

4) *рвати* (квіти) – *обірвати* – *обривати* – *пообривати*: «А це що таке, негіднице? Знову в шкоду? *Пообривала* квіти, он як? І Єва почула лункий звук ляпаса» (Г. Бічер-Стоу, пер. В. Митрофанов).

Аналогічне морфолого-словотвірне розширення властиве всім згаданим вище семантемам, окрім партнерів *рвати* (сукню) – *порвати*.

Унаслідок пропозиційного зсуву – опущення прямого додатка перехідне дієслово *рвати* набуває ознак псевдонеперехідного, або дієслова з нульовою перехідністю, що зумовлює його перекатегоризацію з термінативного значення в активітивне, напр.: «І крутять, і вертять, і пруть, і мнуть, і труть, / І в дудку зцуплюють, і *рвуть*, і натягають, / І в сто погібелей муцують, і згинають...» (П. Гулак-Артемівський).

До активітивів належать і кілька «стихійних» значенневих варіантів *рвати*, що виражають інтенсивний перебіг процесів, елементом у яких є *вітер*, *буря*, *вода* тощо, напр.:

1) 'поривчasto віяти (про вітер)': «Вже немилосердно пече сонце, вже вітер *рве* й вихри над льодами, вже потріскались, покололись вони, але Дніпро не може скинути крижаного покрову, жде» (С. Скляренко);

2) 'тріпати, шарпати що-небудь': «Вітер віти *рве* вербові» (М. Рильський);

3) 'нестримно котитися (про хвилі)': «Валуни, водоспади, закручі. *Рве* й пініться потік, ревом реве, люто налітає на пороги й, розбившись на безліч бризок, хльостко сипле ними в очі керівників» (У. Самчук).

Водночас деякі транзитивні «стихійні» лексико-семантичні варіанти тяжіють до термінативності, пор. *рвати* (парасолик) – *вирвати*: «Вона міцно стискала ручку зонтика, бо вітер надимав його і *рвав* з рук» (М. Трублаїні); *рвати* (стріху) – *зірвати*: «Хуга вила і *рвала* стріхи з бідних хат» (М. Чернявський).

Як активітив *рвати* втрачає можливість суто видового партнерства, зрідка корелюючи з акціональними партнерами, пор. активітивно-редуплікативне: *рвати* – *попорвати*: «Та нехай над землею година / Чи негода лютує і *рве*, – / Вічна мудрість простої людини / В паляниці звичайній живе» (В. Симоненко); «*Попорвав* учора той вітруган, мало дах не знесло» (Із часопису).

До активітивних належать і словозначення, що виражають хворобливі фізіологічні процеси, больові відчуття тощо: лише *рвати*: «Он дитина цілу ніч *рвала*, прокричала без упину. Таке зів'яле стало, як травичка» (К. Мотрич); «Легко було сказати „іди собі тихенько“, коли зсередини щось тебе трусило, *рвало* й несло, як отою нічною бурєю» (В. Винниченко). Позначаючи актуальні стани людини, такі дієслова, однак, функціонують не як стативи, а як активітиви, уживаючись із прогресивним значенням та передбачаючи акціональне партнерство, хоч і вузьке, приміром активітивно-редуплікативне, пор.: «Христі трохи полегшало: *рве*, сіпа, горить, та хоч не так болить несамовито» (Панас Мирний); «*Попорвало* її та поспіпало всю ніч, аж поки на світанку полегшало, й вона заснула» (трансформація).

Метафорична агентивація каузатора больових відчуттів призводить до зсуву значення в напрямку термінативного, що уможливорює видове партнерство, пор.: «Щоб тебе різало-перерізало, щоб тебе *рвало-перервало*, щоб з тебе кишки *вирвало*, щоб з тебе зуби *вирвало*... – Це ви про мене, мамо? – перебив її вражений Сидір» (М. Малиновська). З іншого боку, деактуалізація подібних процесів спричиняє зрушення семантики в бік ста-

тивної чи й релятивної: каузація відчуттів та почуттів постає не як актуальний процес, а як позачасова властивість, пор. *рвати*-активітив: «Спочатку стало легше і з'явилась справжня бадьорість. Та трохи згодом почалось щось неймовірне – почало нудити, тіпати, судомити, *рвати* м'язи і вивертати всі суглоби» (Ю. Логвін); *рвати*-статив: «Його *рвало* до Анни, щоб її притиснути до грудей та передати те сильне почуття щастя, що ним заволоділо в тій хвилі» (О. Кобилянська); *рвати*-релятив: «І от вам підсувають „віру“, яка *рве* пута, як „темні й безпідставні та Євангелією не обґрунтовані“ пересуди чи навіть „забобони“» (Н. Королева).

Термінатив *рвати* як і багато інших дієслів, що означають конкретний фізичний процес, може виконувати гномічну функцію, набуваючи атемпорального значення постійної властивості, а отже, переходячи до класу релятивів, напр.: «Особливо старанно готував пера: якщо вони погано обрізані і *рвуть* папір, то, звісно, довго не попрацюєш, пера повинні бути тонкі й м'які, тоді вони самі ковзають на папері, встигай лише давати їм їжу...» (Б. Левін).

До аспектуального класу евентивів дієслово *рвати* належить, функціонуючи зі значеннями, що відображають непрогнозовані, несподівані, небажані події («випадки», «пригоди» тощо). Означаючи фізичну дію, спрямовану з боку суб'єкта на порушення цілісності чи первісного стану чого-небудь, дієслово є термінативом, що передбачає наявність видового партнера (первинного чи вторинного імперфектива), актуалізованого в контексті актуальної тривалості (що він робить у цей момент часу?). Пейоративна ж подія, суть якої – несподіваний, непрогнозований, непередбачуваний, небажаний для суб'єкта наслідок його власної діяльності чи спричинений іншим учасником ситуації, вимагає евентивного формату, який передбачає видове партнерство з імперфективом, але заперечує його вживання в контексті актуальної тривалості, не виключаючи контекстів ітеративності, теперішнього історичного тощо, пор. *рвати*-термінатив: «*Рвала* Дженні золотунці, / Квіти лугові, / Заросилась, замочилась / В росяній траві» (Р. Бернс, пер. М. Лукаш) і «Іван гнав тепер вниз, без тям, наосліп, *рвав* зрадливі обійми ожин, ламав сухі гіллячки, котився по слизьких мхах і з жахом чув, що за ним щось женеться. Нарешті впав» (М. Коцюбинський).

Як і термінативи, евентиви належать до парновидових дієслів, але їхня парновидовість має інший характер: термінативне партнерство як у мовному, так і в когнітивному аспекті є гетерогенним: імперфективи означають подієспрямований процес, а перфективи – подію як неодмінне його завершення, повну реалізацію стосовно своєї внутрішньої межі. Евентивне ж партнерство в мовному плані – гетерогенне, а в когнітивному – гомогенне: як перфективи, так і імперфективи позначають подію, пор. *рвати*-термінатив: «Фашисти знайшли дріт у пшениці і *обірвали* його» (Л. Смілянський) і *рвати*-евентив: «Діти, запиваючи їдло, тупцями біля колодязя, *обірвали* відро» (Є. Пашковський). Евентиви-імперфективи можуть мати ітеративну чи загальнофактичну функцію, але позбавлені можливості функціонувати в прогресивній, пор.: «Не любили діти Лялю. Ходила вона по подвір'ю чистенька, акуратненька, з презирливо закопченими губками. Сама ніколи на поручнях не каталась, не їла снігу і не *рвала* штанів» (В. Нестайко) і неможливість прогресиву: «*Дивлюсь, а вона *рве* штани».

Отже, комплексна аспектологічна діагностика полісемічного дієслова *рвати* та моделювання його аспектуальної макропарадигми засвідчує: наявність у його аспектуально-лексичній мікропарадигмі семантем, що належать до п'яти різних аспектуальних

класів: термінативів, активітивів, евентивів, стативів і релятивів. Аспектуальний клас визначає відповідний тип аспектуально-граматичної, аспектуально-прагматичної, аспектуально-дериватологічної мікропарадигм: 1) термінативам притаманні суто видове, функційно-видове й акціональне партнерство, прогресивна функція; 2) активітиви не мають видових партнерів, натомість їм властиві акціональне партнерство та прогресивна функція; 3) стативи позбавлені можливості мати видових партнерів і прогресивну функцію, але їм притаманна актуально-статальна функція; 4) евентивам не притаманне суто видове партнерство, натомість властиве функційно-видове, вони позбавлені прогресивної функції, натомість наділені ітеративною; 5) семантика релятивів унеможлиблює будь-яке партнерство та прогресивну функцію, їм притаманна гномічна, потенційна та континуальна функції.

Комплексне дослідження закономірностей категоризації аспектуальної семантики на засадах об'єктивістського підходу відкриває перспективи для багатопланового аналізу аспектуальності й виду. Застосування комплексної аспектологічної діагностики уможлиблює виявлення всього спектра аспектуальних характеристик дієслівної лексеми й найтонших нюансів її аспектуальної поведінки, а отже, об'єктивне моделювання аспектуальної парадигми.

ЛІТЕРАТУРА

- Калько 2009 = Калько М. І. Аспектуальні класи українського дієслова на тлі класів З. Вендлера. *Українська мова* 2009/3: 17–27.
- Калько 2013 = Калько М. І. *Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові*. Черкаси: «Видавець Ю. А. Чабаненко», 2013.
- Карпущин 2008 = Карпущин С. А. *Семантика русского глагольного вида*. АДД. Самара, 2008.
- Лайонз 2003 = Лайонз Дж. *Лингвистическая семантика. Введение*. Москва: «Языки славянской культуры», 2003.
- Маслов 1948 = Маслов Ю. С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке. *Известия АН СССР* 1948/4: 303–316.
- Плунгян 1998 = Плунгян В. А. *Грамматические категории, их аналоги и заместители*. АДД. Москва, 1998.
- СССВ 2013 = *Семантический спектр славянского вида. IV Конференция Комиссии по аспектологии Международного комитета славистов*. Гётеборгский университет, 10–14 июня 2013 г. https://sprak.gu.se/digitalAssets/1452/1452071_the-semantic-scope-of-slavic-aspect-abstracts-2013-05-31.pdf.
- Смит 1998 = Смит К. Двухкомпонентная теория вида. В кн.: *Типология вида: проблемы, поиски, решения*. Москва: «Языки русской культуры», 1998. 404–422.
- Соколова 2003 = Соколова С. О. *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*. Київ: «Наукова думка», 2003.
- Ясаи 1997 = Ясаи Л. О принципах выделения видовой пары в русском языке. *Вопросы языкознания* 1997/4: 70–84.
- VENDLER 1967 = VENDLER Z. Verbs and times. In: *Linguistics in Philosophy*. Ithaca: Cornell University Press, 1967. 97–121.

MYKOLA KALKO, VALENTYNA KALKO

Department of Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine**Experience in Modelling the Aspectual Paradigm of a Polysemantic Verb**

Based on the case of a modern Ukrainian polysemantic verb, the paper regards the perspective of employing the objective means for describing the categories of aspect and aspectuality, which focuses on the dependence of the assessment of the intratemporal nature of the situation on the ontological specification of the verb's extralingual correlates that is significant to their linguistic category of arrangement and predominantly lies in differentiating between grammatical (aspect categories) and lexical (aspectuality classes) components of aspectuality. Carried out through appropriate investigatory means (i.e. complex aspectology survey), the paper supports that the approach enables to create an objective and detailed but not simplified or schematic model for the aspectual paradigm in a polysemantic verbal lexeme.

The aspectual macroparadigm is constituted by: 1) an aspectual lexical microparadigm, consisting of aspectual lexical classes: terminative, activitive, stative, eventive, and relative; 2) an aspectual grammatical microparadigm with aspectual grammatical classes: imperfective partners, perfective partners, imperfectiva tantum, perfectiva tantum, and biaspectives; 3) an aspectual pragmatic microparadigm, integrating concrete aspect functions, among them progressive, iterative, praesens historicum, concrete factual, etc.; 4) an aspectual derivatological microparadigm, consolidating actional subclasses (traditional genders, or moods), like morphologic word-building prefixal, suffixal, and confixal derivatives: atenuatives, distributives, duratives, perduratives, saturatives, semelfactives, cumulatives, reduplicatives, etc.

In the investigation, special attention should be paid to prefixless imperfective forms with diffusive semantics. The complex aspect-centred analysis of these verbs enables to single out all shades of aspectuality in the polysemantic meaning of the verb. Thus, modelling an aspectual paradigm of the polysemantic verb *рвати* 'tear' reveals some special semantic units found within its aspectual lexical paradigm: they clearly belong to 5 distinct aspectual classes, those of terminatives, activitives, eventives, statives, and relatives. The aspectual class signifies the correlative type of aspectual lexical, aspectual pragmatic, and aspectual derivatological microparadigms: actually, terminatives contain specifically aspectual, functional-aspectual, and actional partnership in progressive function. The 11 semantic units reflecting agentive action-aimed processes appear to be terminative ones. Activitives, eventives, statives, and relatives contain their own specific features depicted in the paper.

The complex analysis of category arrangement rules for aspectual grammatical meaning under the objective approach, together with complex aspectual investigation, enables to reveal a range of aspectual markers found within a verb unit as well as its subtlest features of aspect character and, thus, to create an actual aspectual paradigm.

Keywords: aspectual macroparadigm, aspectual lexical microparadigm, aspectual grammatical microparadigm, aspectual pragmatic microparadigm, aspectual derivatological microparadigm, aspectual class, actional subclass, aspectual partnership

